

MƏXƏZ VƏ HƏDƏF MƏTNLƏRDƏ DİL FUNKSİYALARININ UYĞUNLUĞU

Açar sözlər: *tərcümə, məxəz mətn, ekvivalentlik, dil funksiyaları, hədəf mətn*

Key words: *translation, source text, equivalence, functions of the language, target text*

Ключевые слова: *перевод, исходный текст, эквивалентность, функции языка, целевой текст*

Dil insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşıyır. Dil ünsiyyət vasitəsi, eyni zamanda, təfəkkürün ifadə formasıdır. İnsanlar, ilk növbədə, dil vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırırlar. Bir dildən digərinə tərcümə zamanı məxəz və hədəf mətnlərdə hər bir dilə məxsus milli amillərə rast gəlinir. Xalqların fərqli mədəniyyətlərə, adət-ənənələrə və dillərə malik olması tərcümə sənətini həm çətin, həm də maraqlı peşə sahəsi edir [1, 8]. Məxəz və hədəf dillər olmadan hər hansı bir tərcümə fəaliyyətindən söz gedə bilməz. Dil tərcümə prosesi ilə, tərcümə prosesi isə dil ilə sıx bağlıdır. Məhz buna görə, əksər tərcümə nəzəriyyəçiləri belə düşünürlər ki, tərcümə nəzəriyyəsi dil nəzəriyyəsinə, dil nəzəriyyəsi də tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanır. Dilçilər tərəfindən dil funksiyaları müxtəlif şəkildə təsnif edilmişdir. Bu göstərilən dil funksiyalarının təsnifatını Bühler və Yakobson irəli sürmüşdür: ekspressiv, informativ, vokativ, estetik, fatik, metalingual funksiyalar. Lakin, dilin üç əsas funksiyası var: ekspressiv, informativ və vokativ funksiyalar [3, 161].

Dilin ekspressiv funksiyası insan emosiyasının ifadəsinə xidmət edir. Emosionallığı bir neçə üsulla ifadə etmək mümkündür. Danışanın emosiyasını ifadə etmək üçün xüsusi leksik vahid nida sözləridir: *Wow* ‘Vau’, *Ow* ‘Ou’, *Ugh* ‘Uf’, *Ouch* ‘Oy’ və s. İnsan hissini çoxcəhətli çalarlığını əks etdirmək üçün bu ifadələrdən də istifadə olunur: *Gosh* ‘Lənət şeytana’, *What a sight* ‘Necə gözəl mənzərədir’, *What eyes, What a smile* ‘Necə gözəl gözlərdir’, ‘Necə gözəl gülüşdür’, *Oh my god, My goodness* ‘Aman Allah’ kimi sözlərdə, ifadələrdə dildəki emosionallıq öz əksini tapır [2, 149]. O cümlədən, dilin qrammatik formaları, intonasiya, vurğu kimi vasitələrin köməyiylə də insan emosiyası ifadə oluna bilər. Ciddi bədii ədəbiyyat (serious imaginative literature) nümunələrinə nəzər yetirsək, o zaman lirik şeir, hekayə, roman və

dram əsərlərində ekspressivliyin digər dil funksiyalarından daha üstün olduğunu şahidi ola bilərik. Nüfuzlu bəyanatlar (authoritative statements) denotativ xarakter daşıyır. Belə mətnlərə prezidentlərin, nazirlərin siyasi nitqlərini, hüquqi sənədləri, nizamnamələri, tanınmış müəlliflərin elmi, fəlsəfi əsərlərini və akademik yazıları aid etmək olar. Tərcümeyi-hal, esse və şəxsi məktublar da (autobiography, essays and personal correspondence) daha çox ekspressiv səciyyəlidir. İngilis dilində olan belə bir nümunəyə nəzər yetirək: *Mr Brown leans his walking stick against a wall, but it falls over. He tries again, and it falls a second time. Mr Brown roundly curses the walking stick.* ‘Cənab Braun öz əl əsasını divara söykəyir, amma əsa yerə düşür. O, yenidən əsanı divara söykəyir, lakin əsa yenidən yerə düşür. Cənab Braun əsanı lənətləməyə başlayır’. Dilin bu funksiyasını necə adlandırmalıyıq? Bu informativ funksiya ola bilməz, çünki otaqda Cənab Braundan başqa heç kim yoxdur. Burada biz dilin ən geniş yayılmış istifadə vasitəsi ilə qarşılaşırıq. Hər birimiz nəyəsə hirsələndə göstərdiyimiz reaksiya, emosiya dildə öz əksini tapır. Təbii ki, bu dilin ekspressiv funksiyasıdır. Eyni zamanda, emosional (emotive) funksiya da adlanır [6, 40].

İnformativ (informative) funksiyanın əsasını başqaları tərəfindən söylənilən ideya və ya nəzəriyyələr, müəyyən bir mövzunun faktları, dildənkənar gerçəklik təşkil edir. İnformativ mətnin əsası həqiqətdən, doğru faktdan ibarətdir. Ekspressiv mətn üçün səciyyəvi olan nitq müəllifinin təxəyyülü, hiss və emosionallıq kimi hallar informativ mətndə çox azdır. İnformativ mətn dedikdə, elmi, texniki, iqtisadi mətnlər və belə mətnlərin yer aldığı dərslik, elmi əsər, tezis, məqalə, texniki hesabatlar nəzərdə tutulur. İngilis dilində olan belə bir nümunənin tərcüməsinə diqqət edək: *The main aim of this encyclopedia is to provide information about all aspects of language structure and use.* ‘Bu ensiklopediyanın əsas məqsədi dilin quruluşunun və istifadəsinin bütün aspektləri haqqında məlumat verməkdir’. *Many have tried to learn a foreign language, but have made little progress in it.* ‘Çoxları xarici dil öyrənməyə çalışıblar, lakin çox az nailiyyət əldə ediblər’. *Today, learning a foreign language is likely to mean learning a great deal about the foreign civilization and culture at the same time.* ‘Hal-hazırda, xarici dilin öyrənilməsi, eyni zamanda xarici sivilizasiya və mədəniyyət haqqında çox məsələlərin öyrənilməsinə nəzərdə tutur’. *For the most part, language changes because society changes.* ‘Cəmiyyət dəyişdiyinə görə dil də dəyişir’. *To stop or control the one requires that we stop or control the other—a task which can succeed to only a very limited extent.* ‘Bu proseslərdən birini dayandırmaq və ya nəzarət altına almaq, digərini dayandırmaq və nəzarət altına almaq tələb edir, buna isə məhdud dərəcədə müvəffəq olmaq olar’.

Language change is inevitable and rarely predictable, and those who try to plan a language's future waste their time if they think otherwise. 'Dil dəyişikliyi qaçılmazdır, nadir hallarda öncədən bilinə bilər və dilin gələcəyini planlaşdırmağa çalışan şəxslər belə düşünürsə, sadəcə vaxt itirirlər'.

Vokativ (vocative) funksiya oxucu, auditoriya yönümlü funksiyadır. Dilin bu funksiyası oxucunu düşünməyə, hərəkət etməyə, hiss etməyə sövq edir. Vokativ funksiyanı konativ (conative-iradi), operativ, pragmatik funksiya da adlandırırlar. Hal-hazırda vokativ mətnlər bir oxucuya deyil, oxucu auditoriyasına ünvanlanır. Elanlar, oxucunu inandırmağa yönəlmiş yazılar (publisistika), populyar bədii ədəbiyyat, reklamlar vokativ mətnlərə aiddir: *LG-Life's Good* 'LG-Həyat gözəldir', *Las Vegas-What happens here, stays here* 'Las Vegas-Burada baş verən burada qalır', *Red Bull- It Gives You Wings* 'Red Bull-Qanadlandırır', *Carlsberg-Probably the Best Beer in the World* 'Carlsberg-Ehtimal ki, dünyadakı ən yaxşı pivə', *L'Oreal Paris-Because You're Worth It* 'L'Oreal-Çünki, Siz buna layiqsiniz', *Nike -Just Do It* 'Nike-Sadəcə bunu et', *MasterCard-There are some things money can't buy. For everything else, there's MasterCard* 'MasterCard- Pulla almaq mümkün olmayan əşyaları Master Card ilə əldə edə bilərsiniz', *Apple -Think Different* 'Apple-Fərqli düşün', *Trustee Savings Bank -The Bank that likes to say Yes* 'Trustee Savings Bank-Bəli deməyi xoşlayan bank', *Mercedes-Benz- The Best or Nothing* 'Mercedes-Benz-Ya ən yaxşı, ya heç nə', *Pepsi- The choice of a new generation* 'Pepsi-Yeni nəslin seçimi'. Vokativ mətnlərdə başlıca amil yazıçı və oxucu auditoriyası arasındakı əlaqədir. Digər vacib amil isə vokativ mətnlərin oxucular üçün anlaşılıqlı dildə yazılmasıdır. Mütərcim tərcümə etməzdən öncə məxəz mətnin lingvistik və kultural səviyyəsini müəyyən etməli və həmin səviyyə hədəf mətndəki səviyyəyə uyğunlaşdırılmalıdır [7, 94].

Estetik (aesthetic) funksiya dedikdə, dilin səslənmə, forma, mənə və metaforaları ilə insan hissələrinə xoş təsir göstərməsi anlaşılır. Cümlə daxilindəki ritmin, təzadların da bu prosesdə öz payı var. Onomatopiya, assonans, alliterasiya, qafiyə dildə bu xoş təsirin yaradılmasında əsas rol oynayır: *True is the tale I tell of my travels*. Əksər hallarda, müvafiq dil vahidini tərcümə etmədən səs effektini hədəf dildə vermək mümkün deyil, onu yalnız müəyyən vasitələrlə kompensasiya etmək olar. Ekspressiv mətnlərin, xüsusilə poeziyanın tərcüməsində ekspressiv və estetik funksiyalar arasında ziddiyyət yaranır. Bunlar hərfi və sərbəst tərcümə üsulları kimi təzad təşkil edir. Hərəkət felləri hərəkətin tərzini təsvir etdiyindən onlarda səs effekti yüksək olur: race, rush, scatter, gasp, mumble və s. Belə fellər tərcümədə çətinlik yaratmır, lakin onların ifadə etdiyi səs effektinin adekvatını hədəf

dildə eyni fellərin ekvivalenti ilə transformasiya etmək çətindir. Mənasız (nonsense) pöeziyada şer məna üzərində yox, məhz səs effekti üzərində qurulur. Metafora ekspressiv və estetik funksiyalar arasında əlaqə yaradan vasitədir: *Dear Nature is the kindest Mother still or The leaves fell sorrowfully*. Ekstralinqvistik gerçəkliklə təxəyyül aləmini bir –birinə bağlayır. Ekspressiv və estetik komponent kimi orijinal metafora tərcümədə olduğu kimi saxlanmalıdır [3, 163].

Dildə rast gəlinən funksiyalardan biri də fatik (phatic) funksiyadır. Fatik funksiya informasiya ötürmək məqsədilə işlədilmir. Dilin bu funksiyasının əsas xüsusiyyəti ünsiyyət iştirakçılarının bir-biri ilə xoş, pozitiv münasibətinin qurulmasıdır. Fatik funksiya özünü yalnız danışan şəxsin səsinin tonunda yox, həm də ayrı-ayrı cümlələrdə özünü bürüzə verir: *Good morning* ‘Sabahınız xeyir’, *Pleased to meet you* ‘Sizinlə tanış olmağıma şadam’, *How are you?* ‘Necəsiniz?’, *You know* ‘Siz bilirsiniz’, *Have a good weekend* ‘Sizə xoş həftəsonu arzulayıram’, *What an awful day* ‘Nə pis gündür’, *Isn't it hot today?* ‘Bu gün isti deyilmi?’. Fatik funksiya dildə standart ifadələrlə dialoqlar şəklində əksini tapır. Bəzi fatik ifadələr dil universaliləri hesab edilir, bəziləri isə etno-kulturoloji xarakter daşıyır. Dil universaliləri olan ifadələrin tərcüməsində ekvivalent üsulundan istifadə etmək olur. Yazılı nitqdə fatik ifadələrdən oxucunun inamını, etibarını, rəğbətini qazanmaq üçün istifadə edilir: *of course* ‘əlbəttə’, *naturally* ‘təbii ki’, *undoubtedly* ‘şübhəsiz ki’, *it is important to note that* ‘qeyd etmək vacibdir ki’. Tərcüməçi üçün belə ifadələrin transformasiyası çətinlik törətmir [4, 10].

Metalingual (metalingual) funksiya dilin öz xüsusiyyətlərini izah etmək, adlandırmaq və tənqid etmək bacarığını göstərir. Bu hal universal xarakter kəsb edib, bütün dillərə xas olduqda tərcümədə heç bir problem yaranmır. Bütün dillərdə cümlənin, qrammatikanın, felin mövcud olması buna nümunədir. Məxəz və hədəf mətnlər arasındakı uyğunluq tərcümə zamanı ekvivalent üsuldan istifadə etməyə imkan verir [5, s.32]. Lakin, bəzən dillər arasında universalilər olmaya da bilər. Bu əsasən bir dil üçün səciyyəvi olan halın digər dillərdə rast gəlinmədiyi təqdirdə yaranır. Belə hallar ilə qarşılaşan tərcüməçi kontekstual amildən istifadə edərək transformasiya etməlidir. Mütərcim metalingual sözlərin işləndiyi məxəz dilin ifadələrinə diqqətlə yanaşmalıdır: *strictly speaking* ‘ciddi desək’, *in the true (or full) sense of the word* ‘sözün əsl (tam) mənasında’, *literally* ‘hər fən’, *so to say* ‘belə deyək ki’. Ola bilər ki, məxəz dildə belə ifadələrdən sonra gələn sözlər hədəf dildə eyni mənada işlənməsin: *For the last two years I literally coined money* cümləsinin Azərbaycan dilinə kontekstual tərcüməsi ‘Son iki ildə sözün əsl mənasında pul kəsirdim’ kimi olmalıdır [6, 44].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir mətnə yalnız ekspressivliyin, informativliyin və ya digər dil funksiyalarının yer aldığını söyləmək düzgün deyil. Məxəz mətn milli səciyyə daşıyır, həm müəllifin, həm də xalqın məhsuludur. İstənilən mətnə müxtəlif dil funksiyalarının elementlərinə rast gəlmək olar. Lakin deyə bilərik ki, konkret bir mətnə mövzudan asılı olaraq, bu dil funksiyalarından biri digərindən daha güclüdür. Bunu yalnız mətni təhlil edərək aşkar etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010.
2. Baker M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.
3. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1989
5. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010.
6. Newmark P. A textbook of translation. London: Prentice Hall, 1988.
7. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2000.

Sabir Aliyev

Summary

Equivalence of Language functions in Source and Target Texts

The Article deals with the functions of language and discloses the differences among them by using examples from the source and target languages. Mainly, it emphasizes the classification of functions of the language in Azerbaijani and English. The article has been devoted to three main language functions: expressive, informative, vocative and displays them with concrete examples. Moreover, it focuses attention on the aesthetic, phatic, metalingual language functions.

Сабир Алиев

Резюме

Эквивалентность языковых функций в исходном и целевом текстах

В статье рассматриваются функции языка и раскрываются различия между ними на примерах из исходного и целевого языков. В основном подчеркивается классификация функций языка на азербайджанском и английском языках. Речь идет о трех основных функциях языка: экспрессивной, информативной и вокативной, которые демонстрируются на конкретных примерах. Кроме того, статья рассматривает эстетическую, фатическую, металингвальную функции языка.

Rəyçilər: prof.Q.Bayramov, dos.E.Rəhimli